

EL CATALÀ A MATARÓ DURANT EL FRANQUISME SEGONS DOTZE TESTIMONIS MATARONINS

PRESENTACIÓ

«Una història que cal poder donar a conèixer a les noves generacions que no la van viure, per tal d'evitar que es repeteixi, emparant-se en l'oblit, com alguns sembla volen fer avui». ¹Aquesta frase crec que resumeix de forma clara i contundent el que vull aconseguir amb aquest treball.

M'agradaria reobrir la memòria popular dels anys del règim, tot centrant-me en el conflicte de la llengua catalana a la ciutat maresmenca de Mataró. Algú es pot preguntar: «Per què precisament la llengua?» Doncs perquè és un dels elements que defineix la personalitat d'un poble i d'una cultura i, a causa d'això, la dictadura franquista intentà anorrear-la al poble català per tal d'aconseguir crear aquella *Una, Grande y Libre*.

M'espanta molt que la gent de la meva edat (voltant els 18 anys) ignori que els nostres pares, avis i besavis van viure dins una dictadura, un sistema feixista. I sembla que hi ha partits democràtics espanyols que creuen que no cal recordar un període tan dur i trist. No pot ser; és necessari conservar la memòria històrica per tal que fets tan horrorosos com els que van succeir entre els anys 1936 i 1975, no es tornin a repetir.

De bon principi, en plantejar-me aquest treball, no sabia com agafar-me'l i vaig començar per un camí equivocat. Més tard, gràcies a les recomanacions d'unes persones, vaig encaminar de forma definitiva el que havia de ser el meu treball de recerca. Va anar prenent forma la idea d'entrevistar homes i dones de Mataró que haguessin viscut directament o indirectament la repressió franquista, és a dir, la idea de fer història a través de la història oral. Van anar sorgint noms. Aquells primers dies la guia de telèfons anava de bòlit; trucades i més trucades que van anar configurant l'ordre de la gent a qui tindria el gust de conèixer.

Les persones a les quals vaig entrevistar, i gràcies a les quals aquest treball ha estat possible, són el senyor Lluys Soler i Fonrodona, el senyor Manuel Clariana i Regàs, el senyor Manuel Cusachs i Corredor, la senyora Rita Ros i Maymí, el senyor Jaume Boter de Palau i Ràfols, el senyor Ramon Casas i Busquets, el senyor Manuel Cuyàs i Gibert, el senyor Carles Maicas i Vallès, el senyor Josep Puig i Pla, el senyor Ramon Ramis i Avellí, el senyor Josep Fradera i Soler i el senyor Albert Pera i Segura.

Davant tots els règims autoritaris i feixistes, m'agradaria fer d'aquest treball una contribució al sentiment col·lectiu de repulsa davant tota acció semblant i en defensa de les llibertats individuals i col·lectives. La conclusió que pot treure qualsevol persona a qui li agradi conèixer la història del nostre país i tingui paciència per llegir aquest treball, és bàsicament que la dictadura imposada pel general Francisco Franco sobre totes les autonomies espanyoles, va ser en molts moments horrorosa, despietada, cruel..., en d'altres es mostrà més feble. El que és obvi, és que va ser un període molt dur per a tota la gent contrària al règim, la qual no oblida, és impossible d'oblidar la repressió soferta durant prop de 40 anys, tot i que en molts moments calli.

No podem deixar passar cap brot de feixisme, d'intolerància, de racisme, d'intimidació, res de tot allò que representava el franquisme, i que avui, amb altres noms i sigles, se'ns presenten en la nostra societat. És aquí on podem trobar la gràcia infinita de la memòria: si en tenim, mai no ens tornarem a equivocar. Va ser massa gros tot plegat com perquè pugui tornar a passar.

«Com a persones haurem de cuidar d'aquest país, i procurar que mai més se'ns engoleixi un règim tan obscur, trist i brutal. És el nostre deure. I aprofitar la llibertat que tindrem per viure, estimar i créixer com a persones».²

LES ENTREVISTES

Entrevista al Sr. LLUYS SOLER

Mercè Marsal: Hola, bona tarda, miri, estic fent un treball sobre la situació del català després de la guerra i durant el franquisme aquí, a Mataró. M'agradaria que, dins el seu camp, em parlés d'anècdotes amb què vostè es va trobar (problemes per utilitzar la nostra llengua, situacions compromeses...).

Lluys Soler: Per començar a parlar del català, és necessari parlar d'anys abans de la Guerra; perquè tot va ser una conseqüència, una cosa que va venir seguida de l'altra. El català, aquí només tenia com a principal importància que el parlava la gent d'aquí, més o menys... Llavors, qui eren els que parlaven castellà?, com que sempre l'idioma oficial ha estat el castellà, doncs els guàrdia civils, els militars, els carrabiners, a l'Ajuntament, i senyors que havien fet certs estudis de categoria, com eren els metges... És a dir, que s'establí una diferenciació entre els qui parlaven en català i els qui parlaven en castellà. Tant més com els que van venir aquí castellans, que eren gent d'una categoria social més aviat baixa, gent que havia vingut a fer serveis, a treballar. Quan es parla un idioma, una cosa és entendre'l i l'altra comprendre'l, això ho has de tenir clar, tant si parles català, castellà, anglès..., perquè la gent no tradueix exactament, perquè no es pot, sovint s'agafen paraules de l'idioma proper, per exemple: quan van haver-hi els cotxes, els primers que hi havia venien de França, i és clar, tot eren noms francesos com «xofer». Un català és més avar parlant; si te'n trobes un, et dirà «bon dia», o

«bona tarda» o «bona nit», però no et dirà «buenos días», o «buenas tardes» o «buenas noches». Són dues maneres no solament de parlar i d'expressar-se, sinó també de pensar. A Catalunya, ja des de temps immemorials, es parlava un idioma que a cada regió es parlava a la seva manera, i encara passa actualment. A partir de 1714, quan el rei d'Espanya, Felip V, entrà a Catalunya i va fer el Decret de Nova Planta, l'idioma oficial de tot Espanya va ser el castellà. Els catalans, agafant-se al que els permetia la llei, com que no els permetien tenir un idioma a part i com que els agradava ser ells, van decidir d'ajuntar les quatre províncies i formaren la Mancomunitat de Catalunya. Quan en Franco va haver guanyat la guerra, l'any 1939, tots els que anaven amb ell, especialment els de més baixa categoria com ara els «cabos», associaven la bandera catalana i el català amb els rojos. L'idioma oficial, era l'idioma que en Franco parlava, l'idioma «del Imperio».

Llavors, aquí, què va passar? Anaves al servei en cap, havies de parlar castellà; estudiaves per arquitecte, per enginyer, per metge, tot, també havies de parlar en castellà; i és clar, tenies l'avantatge que si anaves a qualsevol república sud-americana, com per exemple Mèxic i molts altres llocs, et podies comunicar amb la resta de la gent. A més, els llibres eren en castellà, ja que fer-los en català no sortia a compte. Tot i així, culturalment a Catalunya estàvem molt avançats, llavors resulta que aquí hi havia una sèrie d'entitats, com era la Fundació Bernat Metge, com era l'Institut d'Estudis Catalans, a tots aquests s'hi varen ajuntar aquests catalans rojos que se sentien menyspreats, catalanistes, separatistes, independentistes... Llavors, quan sentien parlar gent que s'ajuntava i feia coses en castellà, se'l miraven d'una manera estranya, però sense poder fer-hi res. Això va durar fins a l'any 1943 aproximadament, però immediatament la gent va passar, perquè enraonava català quan volia parlar en català i castellà als qui enraonaven en castellà. Però és clar, si a l'Ajuntament, jo que hi havia estat, es volia fer una proposta, l'havia de traduir al castellà el secretari, que havia vingut per oposicions i potser era d'Aranjuez, o d'allà on fos. Molta gent d'aquí parlava el castellà, com ara passa, que si vas per Mataró, et trobaràs tres persones que parlen castellà i una o dues que parlen català. Es diu que la gent es va trobar que anava contra tot el català, «Va contra el català!», i no. El que passava és que hi havia la idea que com que en Franco va dissoldre primerament la Generalitat i aquesta era la que s'encarregava de defensar les llibertats dels catalans, la gent es va quedar amb la idea que es perseguia el català. No és el mateix, prohibir el català, que exigir que l'idioma oficial sigui el castellà. Jo estava a l'Ajuntament, i recordo que per la Festa Major posàvem banderes catalanes pels carrers; o per dir-te alguna cosa, quaranta o cinquanta vegades l'any es pagaven audicions de sardanes... En temps d'en Franco, es va fer aquí a Mataró l'homenatge a en Puig i Cadafalch, i es va posar al Carreró, que és on ell havia nascut, una placa commemorativa. Al Parc Central mateix hi ha un monument a Millet, el fundador de l'Orfeó Català, i en l'acte d'inaguració es va cantar *El Cant de la Senyera*...

M.M: I era permès fer tot això, no hi havia problemes per fer aquests actes?

LLS: Home, no, jo havia d'anar a l'Ajuntament, demanar permís i no hi havia cap mena de prohibició; ara, el que passa és una cosa, que es reunia un grup

de gent en un lloc d'amagat, sense demanar permís ni res, perquè els agradava anar en contra de l'establert, i fent així les coses podien acabar una mica malament, els podien detenir. A més, llavors a Mataró, hi havia d'alcalde en Crespo, un home castellà. I bé, en el temps que jo estava de conseller de Cultura, vam fer actes que van estar molt bé: vam fer un homenatge i un monument a en Pompeu Fabra, que encara hi és. Això sí, sempre que es feia un homenatge, no es podia posar el nom del monument o de l'homenatjat en català, havia de ser en castellà, ja que era la llengua oficial. I els plens a l'Ajuntament es feien en castellà.

Després de la guerra, a l'hora que es va poder fer un diari, ningú el volia fer, perquè tot eren grups, i clar, es podia semblar partidari d'un costat o d'un altre, i finalment va sortir el que va ser anomenat *Diario de Mataró. Hoja del Movimiento*, un diari com qualsevol altre, com ara *El Punt*. I en aquest es parlava, de tant en tant, de totes les coses bones, i de com arribava a ser de savi, en Franco, és clar, no podien parlar pas dels vençuts. Acabada la guerra semblava que parlar català era anar contra en Franco, i resulta que molts perquè eren separatistes, independentistes, ja expressament, amb ganes de buscar problemes, tenien interès en parlar català, i quan algun castellà se'ls adreçava en el seu idioma, li deien: «Perdoni, no l'entenc, parlev en català, l'idioma d'aquí». Una anècdota divertida que té relació amb el català i el castellà. A l'Ajuntament hi havia un cens de gent pobre, i a les dones embarassades cada setmana els donaven un lot de productes on hi havia, entre d'altres coses, llet en pols, els donaven llet de franc. I amb això, que un dia va entrar una dona a demanar la llet, però resulta que no figurava al cens, i ella exigia la llet; total que van cridar el secretari, i aquest va preguntar que què passava, amb tot, que l'home que estava atenent la senyora li respon, evidentment en castellà: «Esta señora que viene aquí y quiere que le demos la leche de franco». Amb això et vull dir que la gent es feia un embolic.

M.M: I algun problema amb papers o a botigues, que els fessin canviar els cartells perquè els tenien en català?

L.I.S: Sí, va venir una «moda», bé, una llei, que les botigues que tenien el cartell escrit en català o, inclús, en un idioma estranger, l'havien d'espanyolitzar. Llavors hi havia molts comerços que aprofitaven les lletres. Hi havia un bar que es deia «Alasca» i per no haver de fer les lletres noves li van canviar el nom per «Alcàzar». Molta gent que no havia anat mai a missa, s'agafava a l'Església, i feia sortides a Montserrat i allà podia fer qualsevol cosa, ja que a l'Església no es deia res, i ja estaven tots contents perquè havien pogut posar una senyera penjant de la façana de Montserrat. Hi havia periodistes que abans de la guerra escrivien en català, però un cop aquesta va haver acabat, escrigueren en castellà, tothom escrivia en castellà i totes les publicacions eren castellanes.

El que la gent ara explica, que no sé d'on ho han tret, és que el català estava perseguit, que estava prohibit, i no és això, el que passa és que un cop acabada la guerra molts catalans es van posar al costat de la Generalitat i de la República. Hi ha gent que explica que, quan anava a l'escola, els professors els pegaven perquè no responien en castellà, però això no és veritat. Penso que amb el temps les coses s'han anat deformant molt. Però hi ha una cosa que els catalans no

volem reconèixer, i és que el castellà aquí té una gran importància; per exemple, el diari que aquí es ven més, quin és?, *La Vanguardia* o *El Periódico* escrits en castellà. I el que jo tinc molt clar és que els catalans també som espanyols.

* FITXA:

Nom: Lluis Soler Fonrodona.

Edat: 76 anys.

Entrevista al Sr. MANUEL CLARIANA

Mercè Marsal: Bé, estic fent un treball sobre la situació del català aquí a Mataró després de la guerra i durant tot el franquisme. I dintre del camp en què es movia, a veure si em pot explicar anècdotes i fets importants referents al tema.

Manuel Clariana: Sí, doncs sí. El català, després de la guerra es trobava molt malament i a mi em van dir a veure si podia fer uns curssets a Santa Anna, i això em sembla molt que era als anys seixanta. Vam fer molts curssets, en fèiem dos cada any. Es pot dir que eren una mica clandestins, aquells curssets, ja que no es podien fer. Es feien en una sala allà a la baixada de Santa Anna, on la pissarra era giratòria, i a més tancàvem les aules, per si venia algú estrany a les classes tenir temps de reaccionar.

Un dia va venir en Triadó, un gran escriptor, i va dir: «Qui faci classes de català, ha de ser una persona gran». Llavors m'ho van oferir a mi, la gent em coneixia i van dir: «Sí home, en Clariana», perquè jo llavors ja tenia 40 anys i els anava ben quadrat (es refereix a que ell aniria molt bé als organitzadors per a desenvolupar la tasca que volien dur a terme). Un cop vaig deixar aquests curssets, també en vaig fer a diversos llocs, a Santa Anna, al Cor de Maria, a l'Òmnium Cultural, a les Aules Sènior, a l'Institut Jaume Recoder... He fet molts curssets, de tal manera que ara, quan vaig pel carrer, molta gent em saluda, i jo no sé per què. Llavors em diuen que els havia fet classes quan tenien 18 anys.

L'any 1982, em van fer un petit homenatge i vaig fer un parlament, i al final de tot vaig posar les «normes» a seguir per fer una bona classe de català; això sí que t'ho puc llegir i així quedarà aquí enregistrat: «Jo diria que els professors i els alumnes hi tenim un paper importantíssim, en aquesta tasca. L'hem d'emprendre confiant en la seguretat de l'èxit. És molt important fer les nostres classes amb un gran optimisme. Voldria fer constar alguns fruits de la meva experiència. Crec que cal atreure l'atenció de l'alumne des del primer dia de classe. Que li sigui agradable des dels primers moments. (...) Jo crec que si, en acabar el curs, haguéssim sabut desvetllar a tots els nostres alumnes l'interès per estudiar i aprofundir la nostra llengua i el bon gust de la lectura dels nostres llibres, hauríem aconseguit un bon objectiu. Siguem fidels a la nostra vocació.»³ Quan ja portava uns quants anys a les Aules Sènior, les vaig cedir a una noia que es diu Tecla, que actualment encara hi fa classes. També vaig fer classes al Cor de Maria de Cabriels, a noies de nou, deu i onze anys, de les quals, l'altre dia, en vaig trobar la llista.

M.M: I vostè, en aquestes classes, es va trobar algun cop amb problemes per part de l'Ajuntament o d'algun alumne?

M.C: Ssssí, sí. Me'n recordo que, no sé si era a Cabriels o a Vilassar, mentre estava donant la classe de català, entra un agutzil i diu: «Ya saben que está prohibido enseñar en catalán!». I jo li vaig contestar: «Si estiguéssim fent classes de llatí o grec, que hauria entrat vostè?, continuarem fent classe de català perquè no ho ha prohibit ningú.»

M.M: No estava prohibit, així doncs, fer classes de català?

M.C: No, prohibit no. No hi havia cap llei que digués «Prohibit parlar català», si més no, que jo recordi. La llei en si, no hi era, però el català estava igualment perseguit. Algun cop, a les classes m'havia trobat amb nens que eren de família d'origen castellà, i em venien i em deien: «Mi padre no quiere que haga la clase de catalán» o també «A mí, sáqueme de la clase como ha hecho con aquellos, que estoy mejor fuera.»

M.M: Algun cop li havien posat alguna multa o l'havien sancionat?

M.C: No. El fet de fer classes de català, tampoc acabava d'estar del tot prohibit, però s'havia de fer d'una manera més privada, amb un caire una mica secret, sobretot a l'època de les classes de Santa Anna, que quan sortíem al vespre havíem de vigilar. El que estava prohibit no era l'ensenyament del català, sinó l'ensenyament en català. De totes maneres, ho fèiem igualment. Ai, tens raó, ara recordo que quan vaig fer el servei, tot i que era abans de la guerra, l'any 1933 aproximadament, allà vam crear entre els coneguts «La lliga del bon mot», que consistia bàsicament en parlar bé el català, i si algú deia alguna paraula que no era catalana, havia de pagar un ral. Després, durant la guerra, vaig fer unes classes de català a Madrid, amb uns companys catalans i amb d'altres que no ho eren, però que igualment tenien interès en aprendre. Cal que et deixi clar que jo vaig lluitar al costat de la República. En definitiva, el català, durant el franquisme, no va estar prohibit, però sí que va estar terriblement perseguit.

*FITXA:

Nom: Manuel Clariana i Regàs

Edat: 89 anys

Entrevista al Sr. MANUEL CUSACHS

Mercè Marsal: Hola, bona tarda. Miri, estic fent un treball que tracta la situació del català després de la guerra aquí a Mataró. A veure, què em podria explicar que estigués relacionat amb el seu camp professional, o no...

Manuel Cusachs: Bé, a casa, sí que es podia parlar en català, això no ho podien pas privar, no podien privar que pares i fills o avis i néts es comuniquessin

en català. Però, a part d'això, sí que estava prohibit; per exemple, si algú anava a l'Ajuntament, s'havia d'expressar en castellà. Conten l'anècdota d'una àvia que no sabia parlar en castellà i que havia d'anar a l'Ajuntament perquè li donessin llet en pols de forma gratuïta, i ella va anar-hi i demanà: «¿Qué me podrían dar leche de franco?», ja que va fer la traducció literal. L'escola, les misses, la premsa, la ràdio (llavors la televisió encara no existia), tot era absolutament en castellà. No podies fer res que fos en català, i els primers anys just acabada la guerra, a nivell de premsa, alguna entitat feia algun butlletí a nivell intern. Recordo, aquí al Museu Comarcal, van treure una revista interna que es deia *Museu*. Era tota en català i estava feta a través de multicopista, però va durar molt poc, en sortiren pocs números, i no pas perquè els descobrissin, sinó perquè tractaven temes com l'arqueologia, molt minoritaris; si editaven cent exemplars per número, ja n'hi havia prou.

Una excepció una mica estranya són *Els Pastorets*, i diria que el primer any després d'acabada la guerra encara no es van fer, però a la que van poder tornar a representar-los es va intentar que es fessin en català, perquè és clar... Resulta doncs, que les tres sessions més importants, Nadal, Sant Esteve i Reis, van poder ser representades, i a més en català. Fray Justo Pérez de Urbel, conseller d'Estat i assessor eclesiàstic nacional del Front de Joventuts, va venir a veure *Els Pastorets* coincidint amb la darrera representació, i li va agradar tant que volia tornar; però això no podia ser fins a l'any següent. Així doncs, decidí d'utilitzar la seva influència a Madrid. L'alcalde de Mataró Joan Brufau, no va trigar a rebre un telegrama de la capital amb el pronunciament favorable del Cap Nacional de Premsa i Propaganda que autoritzava les representacions dels *Pastorets* fins al dia 2 de febrer. Llavors a nivell de premsa, recordo que als anys seixanta, més concretament el 1965, l'Acció Catòlica de Santa Maria, que es reunia a l'antic Foment, va fer un butlletí que es deia *L'Olla*, i es pot considerar, exceptuant la revista *Museu*, la primera publicació en català de Mataró, també feta a multicopista. Van sortir cinc o sis números, però hi va haver un seguit de pressions molt fortes contra el rector de Santa Maria i van haver de tancar-la.

M.M.: La revista que tractava, temes de l'Església?

M.C.: Sí, però també fets de Mataró, va ser ja una mica una revista feta per gent jove, entre la qual també hi era jo, i va ser ja, diguem-ne, amb la voluntat de trencar aquest cercle. La revista, bé, era molt poca cosa, es venia aquí a les galeries on ara hi ha can Batlle..., total, que hi va haver molta pressió per part del delegat d'Informació i Turisme de Mataró, i al final la vam tancar.

Un altre focus catalanista, a favor de la llengua i tot això, va ser l'Associació d'Antics Alumnes de Santa Anna. Llavors eren els anys seixanta, ja era una generació de gent que no havia fet la guerra; cal dir que això de la guerra va ser un fet traumàtic, ja no només per la guerra en si, sinó que un cop aquesta havia acabat, jo recordo que la gent tenia por, això és molt gros, d'explicar als propis familiars el que pensaven, per por a l'opressió. Això causa una nul·litat de transmissió dels fets històrics entre generacions. Sí que hi havia pares que explicaven coses, si havien anat a la guerra, què havia passat, si eren anarquistes o socialistes..., però bé, la majoria de gent callava, per tant el jovent d'aquella època estava

mancat d'informació, hi havia moltes coses de les quals no tenia coneixement. Hi havia personatges i fets, com la Generalitat o coses d'aquestes, que no en tenies ni idea, yull dir... perquè a la gent, la por els feia callar. Als anys seixanta, ja hi havia una mica les ganes de trencar motllos, i de bellugar-se i de dir quelcom... va ser la dècada del Maig Francès; tot això va fer que la gent, i també la gent gran, perdés una mica la por.

Cal tenir en compte que el règim franquista era molt amic de l'Església catòlica, si no s'explica això, no té sentit; per això et dic que *L'Olla* va ser possible perquè estava sota la capa de l'Església. A Santa Anna, passava tres quarts del mateix, és clar, els escolapis eren part de l'Església i l'Associació d'Antics Alumnes va muntar curssets de català, els quals va fer el senyor Manuel Clariana, allà a la baixada de Santa Anna (carrer de Sant Antoni), cap als anys seixanta, i on assistia gent gran, majoritàriament de Mataró, interessada per aprendre el català. Aquí molta gent va tenir la primera oportunitat de saber escriure la nostra llengua. Tot això portava a què la gent que aprenia mirava d'actuar per allà on podia. A Santa Anna, ja sortia un butlletí en castellà i els mateixos antics alumnes hi vàrem anar introduint el català, mica a mica. Per tant, era una cosa interna. Hi havia els problemes de la censura, ja que per les mans dels censors havien de passar totes les publicacions que es volien editar. Llavors, en anar allà, presentàvem els escrits i deien això sí, això no...

M.M: I aquests censors, deixaven passar les coses escrites en català?

M.C: Algunes coses sí i d'altres no. Perquè tampoc els ho presentaves tot de cop, sinó que hi havia una poesia, un escrit... si l'escrit era d'un escolapi, si era sobre un fet històric que no tingués a veure amb el règim, sí que ho deixaven passar. Total, que això s'anava introduint, la gent anava fent cops de colze i anava tirant endavant. Un altre butlletí que va tenir importància va ser *Cingles*, dels Científics, que estaven aquí al Carreró. A finals dels seixanta, també van treure aquest butlletí ciclostilat i en català. Llavors, els Científics eren una secció del Centre Catòlic, allò que dèiem... El mateix Centre Catòlic també feia un butlletí que de tant en tant anava explicant coses en català. I mica en mica, a costa de molts problemes, sacrificis, s'anava introduint la llengua catalana allà on es podia. Llavors, va venir la Llei de Premsa del 18 de març 1966 (BOE, Ley 14/1966), la Llei Fraga que en diuen, que permetia certa llibertat. A partir d'aquí, un grup de gent ens vam ajuntar per crear una publicació en català que va començar essent bilingüe, va ser *El Maresme*. Aquesta va sortir l'any 1969 i també amb un aire de voluntat democràtica, que volia dir, ja d'entrada, enfrontar-te amb tota una sèrie de problemes del règim. Però el règim, una d'aquelles coses que et permetia, era començar a parlar dels ajuntaments. Llavors ens vam posar bastant amb l'Ajuntament de Mataró. A més a més, també parlàvem d'altres problemes més generals. *El Maresme* va ser segrestat dues vegades; va sortir fins al número quaranta, del desembre de 1969 al mes d'octubre de l'any 1970, i llavors ens el van tancar al·legant problemes burocràtics. En aquella època, el pa de cada dia era que es carregaven una revista que si de Granollers, de Vic, de Girona... ja que veien que la cosa se'ls escapava de les mans.

M.M: Quan tancaven un butlletí, portaven algun document oficial o el tancaven sense cap mena d'explicació?

M.C: No dona no, el que passa és que no et deien mai: «Us tanquem perquè sou catalanistes o perquè sou demòcrates». Això no ho deien, ja que era com posar-se una medalla. I deien: «Com que us falta un paper dels accionistes que hauríeu d'haver entregat el dia tal...» Buscaven qualsevol subterfugi legal per poder tancar-nos. I en aquest cas va ser així, ens van tancar al·legant una errada administrativa. A partir dels anys setanta ja van anar apareixent publicacions de les entitats, i amb tot ja es va anar introduint la llengua catalana. Fins que no es va acabar el franquisme, el fet de la llengua catalana va ser un drama. Mica a mica es va anar guanyant terreny. Val a dir però, que el règim ho tenia tot a favor i no va poder eliminar la llengua a Catalunya perquè hi havia una voluntat de voler salvar-la. Un altre focus important on es parlava català i es feia una mica de política va ser el Film Ideal Club. Era un cinefòrum molt important. Es va crear als anys seixanta, al Foment, altra vegada sota la protecció de l'Església, amb la intenció de moralitzar les projeccions de cinema. Hi havia part del clergat de l'Església que considerava important que la gent, a part que veiés cinema, tingués una cultura crítica; i el Film Ideal Club va néixer amb aquesta intenció: fer projeccions de pel·lícules i, en acabar, fer un col·loqui que era en català. Hi havia hagut alguna multa, amenaces de bombes per part de gent ultra...

En aquella època, es feien les crítiques «entre línies», d'una forma implícita. Si es veia una pel·lícula sobre la dictadura de Iugoslàvia, després l'aprofitaven i, d'alguna forma, es criticava els règims dictatorials i de forma implícita el règim franquista. Era tot un mecanisme per fer crítiques velades. Els Científics, i altres entitats, feien homenatges. Se'n va fer un a en Pompeu Fabra. Qualsevol ocasió era bona per reivindicar coses del país. El desembre de l'any 1967, es va commemorar el centenari del naixement d'en Puig i Cadafalch, fill il·lustre de la ciutat de Mataró. A l'homenatge, hi va intervenir l'Antoni Comas, catedràtic de literatura catalana, i va fer un discurs que d'alguna forma deia quelcom. De forma implícita, altre cop, es commemorava un home que havia estat un gran polític català. Just després de la guerra, els títols de les sardanes s'havien de publicar en castellà, la qual cosa era horrible i feia riure.

També s'aprofitaven situacions concretes, com per exemple un aniversari de l'Escola Pia: llavors s'introduïen alguns textos o poesies escrites pel rector, en català, i està clar que el règim no deia res. I mica a mica, aquest marge es va anar engrandint a base d'anar insistint. Una altra anècdota, és que bé, en el Foment, també es feien z, i hi va haver una divisió entre la gent, perquè uns quants volien cedir al fet de fer les representacions en castellà, però hi va haver uns quants que s'hi van negar.

M.M: Bàsicament va ser l'Església que ho va anar cobrint tot, oi? Per què els franquistes no s'hi posaven, amb l'Església?

M.C: Home, els franquistes van guanyar, en part, gràcies a l'Església. I llavors es va aprofitar per utilitzar-la per tapar tota mena d'accions, ja que hi

havia capellans, ja cap a finals dels seixanta i durant els setanta, que estaven immersos en la problemàtica obrera i en la llengua. I bé, crec que això és tot...

M.M: Molt bé i moltes gràcies.

*FITXA:

Nom: Manuel Cusachs i Corredor

Edat: 63 anys.

Entrevista a la Sra. RITA ROS

Mercè Marsal: Hola, bona tarda. Bé, estic fent un treball sobre la situació del català després de la guerra, aquí a Mataró. I com que vostè s'havia dedicat al teatre, doncs a veure què me'n podria explicar.

Rita Ros: Sembla que no pugui ser que jo hagués arribat tan avall! T'ho dic perquè tot el teatre que havia fet era en castellà. Ah!, *Els Pastorets* sí que ens els deixaven fer en català, perquè com que era un centre catòlic, i el règim no es posava massa amb el que es feia dins l'entorn de l'Església, doncs sí, els fèiem en català. En canvi van tancar els de l'Ateneu, pobres...

Allà al carrer Bonaire, al Casal. Feien comèdies molt maques; jo, al teatre Clavé, que era preciós, però que el van tirar a terra, m'ho havia passat molt bé. Doncs aquests que estaven al carrer Bonaire, els de l'Iris, van fer *Molins de vent* i els vaig anar a veure, i com que era una mica més jove que els actors, vaig quedar meravellada. Un cop acabada la guerra, el grup de teatre del Centre Catòlic va tornar a funcionar, el van obrir, i el de l'Iris ja no, perquè el consideraven d'esquerres. Llavors, els homes que havien estat de L'Iris van venir al Centre Catòlic, és a dir, a Sala Cabañes.

M.M: I no sap si algun cop havien volgut fer una obra en català i els havien dit que no o havien tingut problemes?

R.R: Al principi no s'ho havien ni plantejat, però al cap d'un temps ja van fer alguna obra en català. Però sembla mentida amb la fàcil adaptació o amb la rapidesa amb què un s'acostuma a alguna cosa; perquè jo sóc molt catalanista i, en canvi, fer les comèdies en castellà no em sabia cap greu, o potser no me n'adonava, perquè estava molt estesa la consciència que érem els vençuts. A l'Església sí que va ser horrorós. A mi, com a catòlica, se'm feia gairebé impossible resar el Pare Nostre en castellà. Vaig començar a respirar a Montserrat. Hi havia la concentració de tres o quatre orfeons i en Millet va fer un discurs. Allà hi havia una mica de llibertat.

*FITXA:

Nom: Rita Ros i Maymí

Edat: 80 anys.

Entrevista al Sr. JAUME BOTER DE PALAU

Mercè Marsal: Doncs bé, més o menys és això, anècdotes amb què es trobés, si tenien problemes per utilitzar el català, quins actes es feien, ja fossin clandestins o no, i bé, tot això.

Jaume Boter: Com a cosa curiosa et diré que jo, als anys seixanta, vaig ser president de Joventuts Musicals de Mataró i aleshores fèiem un butlletí d'ordre intern, i quan jo vaig fer-me'n càrrec es feia en castellà. Però és que no hi havia altre remei, no?, i aleshores vaig provar un dia, d'intentar fer-ne un en català, a veure què passava; la primera vegada no van dir absolutament res, i com que era d'ordre intern..., doncs a la segona, van venir i em van cridar l'atenció i, curiosament, em van jugar la carta del xantatge: havíem demanat una subvenció a l'Ajuntament i és clar, o fèiem la revista en castellà o no ens la donaven. Aleshores, es va optar per fer coses en castellà i coses en català, no obstant això el títol del butlletí el vam posar en castellà, i si passava, passava. Evidentment, els actes de Joventuts Musicals d'aquesta època, els fèiem tots en català, dintre del local ho podíem fer. Els programes els fèiem en castellà, el que passa és que tampoc hi havia massa problemes perquè el logotip era JJMM. L'ordre interior, home, evidentment parlàvem en català i ho fèiem tot en català.

Jo vaig tenir tota la formació escolar en castellà, i era curiós perquè al pati parlàvem en català. Descobrir que un germà marista era català, doncs era una cosa... jo vaig descobrir que un «hermano» era català i de Girona l'any que vaig plegar. Era impensable de parlar amb un professor altra llengua que no fos el castellà. Feia riure, per exemple, que escrivissis un cosí teu a Barcelona, i per a saludar-lo posava: «Queridos primos», cosins que eren tan catalans com jo. Vaig començar a descobrir que hi havia una manera d'escriure en català, amb una lògica i tot això, cap al 1956-1957, quan vaig acabar el batxillerat. Comences a descobrir llibres, tot i que n'hi havia pocs.

M.M: Sí, em van dir que en català s'havia editat poca cosa...

J.B: Sí que s'editaven coses... Hi havia llibres de missa, evidentment, no hi havia cap problema; s'editava alguna cosa de poesia, sobretot de mossèn Cinto Verdager, poesia religiosa; hi havia també una poesia més aviat folklòrica, fins i tot hi havia sardanes compostades en aquesta època que tenien la lletra en català... hi havia coses però, amb un caràcter tan folklòric i pintoresc, que no comptaven en absolut. Quan arriba aquesta època, jo descobreixo que hi ha llibres editats en català, descobreixo la primera poesia. Com a cosa curiosa et diré que a la biblioteca dels meus pares vaig trobar un llibre que es deia *Poesies escollides*, on hi havia poesia tan fantàstica com la d'en Carner, per exemple. Després, arriba el moment que un comença la carrera i aleshores ja tens aquella capacitat per prendre els apunts en un català molt incorrecte, ja que el català que llavors sabia l'havia après jo sol. Les primeres classes de català on vaig anar, van ser amb el senyor Manuel Clariana, amb els Antics Alumnes de Santa Anna i devia ser el curs 1960-1961. Amb anterioritat havia tingut alguna gramàtica catalana...

M.M: Que deuria ser d'abans de la Guerra?

J.B: No, no... editada a començaments dels seixanta. La primera gramàtica que es va fer així, d'amagatotis. Els cursos del senyor Clariana no els vaig acabar mai, perquè el final d'aquests em coincidien amb els exàmens de la Universitat. Actes així pensats en català, aquí a Mataró, recordo entre els anys 1959-1960, que aquí al Museu vàrem fer dos actes d'homenatge, un a en Carles Riba i l'altre a en Jaume Vicens Vives; la importància d'aquests actes és que vam fer uns pamflets on hi havia unes al·legories i on signàvem els estudiants de Mataró; això eren uns actes que es feien en català evidentment, aquí al Museu...

M.M: I amb permís de l'Ajuntament?

J.B: No, no... Suposo que ens deuríem buscar la capa protectora d'alguna cosa com ara el Foment Mataroní o l'Acció Catòlica...

M.M: La qüestió és que no hi havia massa problemes per a desenvolupar aquests actes, no?

J.B: A veure, una cosa així, als anys seixanta, si no representava un acte que aplegués multituds, se'n feia de més i de menys, no s'hi donava massa importància. El que sí puc dir-te, és que en actes d'aquests sempre hi havia «el delegado gubernativo», que controlava que no es digués alguna barrabassada. Normalment era un senyor que anava d'incògnit, apareixia allà i s'avorria com una ostra. Tot i anar de paisà, ja se sabia qui era el que ens venia a controlar, ja que quasi sempre eren els mateixos... Més d'un cop, «el delegado gubernativo» havia estat motiu de mofa. Llavors havia fet també alguna participació a *L'Olla* sobre el jazz. El jazz estava una mica maltractat pel règim, els de la Falange en deien música «negroide». Amb això del jazz, un cop uns amics, els quals eren tots estudiants, van fer una exposició, aquí al Museu, i hi havia pintures de Manel de Torres, de Brullet... i jo, per acompanyar les pintures, vaig fer una explicació del jazz, tota en català. Però eren actes, insisteixo, que no aplegaven multituds. En el problema del català, era més important no el que deies, sinó la quantitat de gent que es podia mobilitzar amb allò que deies. Aleshores, sí home, vaig participar i sóc un dels que va anar a signar l'escriptura de fundació del *Maresme*.

M.M: Vaig llegir que en Manté va escriure un article al Maresme i en van segrestar el número...

J.B: L'article era molt tou. No van segrestar el número perquè fos en català, en aquest cas era perquè se li va considerar un caràcter polític. La fundació del *Maresme* va costar molt de tirar endavant. Perquè vàrem tenir els permisos i un cop aconseguits, tot eren traves.

M.M: Per què, per aconseguir tota aquesta mena de permisos, s'havia d'anar a l'Ajuntament?

J.B: El lloc no era l'Ajuntament, s'havia d'anar al Ministerio de Informació i Turisme, a la delegació d'aquí. Però sempre s'havia de conèixer algú que hi estigués infiltrat que et pogués passar els papers... Del moment en què es firma l'escriptura de fundació del *Maresme*, al moment en què surt el primer exemplar del primer número, passen uns quants dies... Va costar primer perquè era tota en català, i segon perquè la gent que hi escrivia no eren políticament amics del règim. Si hagués estat una revista en català de caràcter religiós, cultural, etc., hi hagués hagut menys problemes. Però és clar, aquí es parlava de política municipal... es deia tot el que es podia dir, perquè és clar, tu sabies que segons què escrivies, no duraves el temps d'obrir la primera plana. S'actuava amb molta autocensura. *El Maresme* va ser l'alternativa a la premsa oficial, que era *El Diario de Mataró*.

M.M: Vostè, també havia estat de l'Òmnium Cultural, oi?

J.B: Sí. Vaig ser del consell de fundadors de l'entitat a Barcelona. Aquí a Mataró, un cop va fer-se la delegació, vaig passar a treballar-hi. Aleshores, jo vaig començar a tenir-hi contactes com a col·laborador quan es va fer el Congrés de Cultura Catalana. I em vaig començar a fer càrrec de la presidència d'Òmnium quan en Josep Fradera va plegar el 1978, ja en època democràtica. A l'Òmnium, bàsicament es feien curssets de català i conferències. Això sí, els curssets de català, al principi, estaven adreçats a molts tipus diferents de ciutadans. Es van fer cursos oberts a tothom, cursos de reciclatge per a professors, per als funcionaris de l'Ajuntament, l'Òmnium enviava professors «seus» a les escoles, etc...

M.M: Bé, llavors ja tiraríem una mica més enrera, si està al corrent de botigues que estaven retolades en català i en venir el franquisme van haver de canviar rètols... moltes...

J.B: Mira, jo et diré una cosa: aquí a Mataró hi havia hagut una botiga que s'havia dit «Le Parisien» i en acabar la guerra li van posar «La Parisina». Hi van haver canvis, tot. Va haver-hi la normativa que prohibia els funcionaris de parlar el català dins l'Ajuntament i també hi va haver la llei que obligava tots els comerços a retolar-se en castellà. Hi havia empreses que tenien els documents per a fer els albarans o les factures en català, i aleshores els havien de tamponar o tatxar, i a sobre posar-hi la traducció al castellà. Això sovint anava acompanyat d'un escrit com: «¡Un saludo Franco, arriba España!». A Barcelona hi havia una botiga molt important que es deia «La Saldadora», venien a l'engròs i a l'any 1939 els van multar per haver enviat als clients els rebuts en català. Al qui havia estat rector de Santa Maria, mossèn Francesc Pou i Ginesta, li van clavar una multa de 500 pessetes perquè l'any 1939 va fer un sermó en català, i és clar, tot just acabada la guerra, encara vigilaven l'Església. Jo recordo un capellà, el Dr. Castellà, un home gran, que l'havia conegut personalment i també literàriament, ja que tenia una bona ploma, i el recordo només fent sermons en castellà, i és clar, tenia pocs recursos i tots els sermons els feia per subordinades: «Por consiguiente..., pero...». El que era molt pintoresc amb això que dèiem dels canvis de nom de les botigues, és que els castellanitzaven tots, ja fossin catalans o estrangers. A

l'Ajuntament de Mataró hi havia un ban firmat per l'alcalde Martí Pascual, on s'obligava a parlar en castellà els funcionaris. A Santa Maria, la meua dona va fer la catequesi tota en català degut a l'ambient familiar en què es feien les classes.

*FITXA:

Nom: Jaume Boter de Palau Ràfols

Edat: 59 anys

Entrevista al Sr. RAMON CASAS

Mercè Marsal: Bona tarda. Estic fent un treball sobre la situació del català després de la guerra aquí a Mataró, i he vingut per veure què em pot explicar.

Ramon Casas: Si per exemple anaves a l'Ajuntament, hi havia un document que era molt conegut, doncs que, en fi, que parlar el català significava una..., s'havia de denunciar. Hi havia un ban que va fer l'alcalde de Mataró, el senyor Josep Martí Pasqual, seguint les instruccions del governador civil, que en aquells moments em sembla que era el senyor Correa. El ban, seguint les directrius del Govern Civil, pràcticament convidava a la denúncia. Venia a ser el que diu ara el senyor Aznar: "Hablo el catalán en la intimidad». No vull dir que es prohibís pel carrer, perquè era impossible, perquè tothom parlava el català com aquell que respirava, això era una cosa inevitable. Però sí, hi havia una persecució que no arribava a la prohibició, però gairebé: no es podia fer res. Pràcticament, les entitats que hi havia aquí d'abans de la guerra, com els excursionistes, en fi, entitats que no tenien un caràcter polític, els actes, les publicacions i tot el que feien, havia de ser en castellà.

Ara, hi ha un matís que s'ha de dir sempre, totes les situacions d'aquell temps anaven lligades a un fet, del qual encara som fills conseqüents, que va ser la Segona Guerra Mundial. La transició, en aquest país, no la van fer els polítics, no, la va fer el resultat de la Segona Guerra Mundial! Quan els alemanys dominaven totalment l'acció bèl·lica, aquí, en Franco, cada vegada collava més en tots sentits, la repressió era molt gran; però com que mica en mica els alemanys van anar perdent territori, Franco va permetre, o consentir, que es publicés alguna cosa en català (algun llibre de l'editorial Selecta), de totes maneres sempre eren coses molt limitades. Ara, és clar, llavors, a mesura que va anar canviant la cosa i que Franco es va anar fent vell, es va anar fent una obertura paulatina, no de grat, sinó perquè no hi havia altra solució. Per exemple, el meu germà va publicar un llibre el 1955 en català a Palma de Mallorca, que evidentment va haver de passar per la censura. Tot el que llavors es publicava havia de passar per la censura, però es va anar... consentint, perquè van veure que allò, el fet que et deia, va ser determinant i que fatalment els feixismes anaven caient: d'això se'n va donar tothom, tant franquistes com no franquistes. Però sí, hi va haver una gran pressió perquè el català s'anés morint per si mateix, però hi va haver un focus de resistència.

I bé, anècdotes, la que ja t'he explicat de l'Ajuntament, o que anaves a una oficina de l'Estat i, com l'aire que respiraves, se t'escapava quelcom en català i

et cridaven l'atenció. Llavors també hi va haver el canvi de cartells de les botigues. Però els botiguers no deien res i els canviaven, al cap i a la fi, el que volen els botiguers és vendre... Als escolapis, on jo vaig anar quan era petit, van fer una tasca molt important; van ser una gent molt conseqüent. La primera publicació pública en català i oficial va ser el diari *Avui*, que no va sortir fins al 1975; totes les altres coses editades en català abans del 1975, eren clandestines o semi-clandestines, no es consentia editar publicacions en català que haguessin d'arribar a les masses, les de caire folklòric sí que eren permeses.

***FITXA:**

Nom: Ramon Casas Busquets

Edat: 83 anys

Entrevista al Sr. MANUEL CUYÀS

Mercè Marsal: Hola, bona tarda. Bé, estic fent el treball de recerca, i m'han dit que vostè em podria parlar de la situació del català durant el franquisme aquí a Mataró.

Manuel Cuyàs: Jo neixo l'any 1952, per tant, la guerra queda lluny, i jo el que va passar els anys 40 ho sé per referències, no pas perquè ho hagués viscut. Llavors, jo el que sé quant al català aquí a Mataró, és que era un idioma que a les cases de la ciutat es parlava normalment i al carrer es parlava normalment, però que oficialment, doncs no estava permès. Ni en els rètols de les botigues; jo sé de botigues que en l'època de la República tenien el rètol en català, i que llavors el van haver de traduir... això ho sé perquè m'ho van explicar. Per tant, a nivell familiar no passava res; a nivell d'escola, que és molt important, les classes, evidentment, es feien en castellà perquè els llibres estaven tots escrits en castellà, no hi havia classes de català, no hi havia res... però també t'haig de dir que jo a l'escola on vaig estudiar, que era els escolapis de Santa Anna, doncs moltes classes es feien en català; jo no crec que fos ni per voluntat política, ni per protesta, ni per res, sinó perquè aquells pobres capellans no sabien parlar en castellà, i com que nosaltres tampoc no en sabíem ni l'enteníem gaire, doncs ens feien les coses en català. Per exemple, jo recordo això, perquè m'adono que quan multiplico i quan sumo ho faig sempre en català. Em van ensenyar els números i l'abecedari en català, tot i que això no vol dir que no fagi castellanismes. Per tant, a l'escola es feien classes en català, la majoria però, eren en castellà, això també t'ho haig de dir, però se'n feien algunes en català, no de català.

Llavors jo t'haig de dir una cosa, que la vull dir i vull que consti i que se sàpiga... A veure, el català que feia servir la gent, jo crec que els nostres avis parlaven un català millor que el nostre, que el català que es parla ara. La gent de la generació dels meus avis, feia castellanismes, segur, deien uns barbarismes impressionants, deien «techo, buzón...», però no feien ni una falta sintàctica, que això és molt important. L'important d'un idioma és que tu no diguis «Se m'ha caigut» o «N'hi ha que fer...» o «Tinc que...». És a dir, jo crec que tenien un

català puríssim quant a sintaxi, gens contaminat, que no és que vingués de l'època de la República, simplement venia de tradició oral, és el geni de la llengua.

Jo també et puc dir que a partir dels anys 60 i poc, es van organitzar aquí a Mataró unes classes de català, més o menys tolerades per l'autoritat. Les feia el senyor Clariana, i jo les vaig anar repetint any rera any. El meu pare m'hi matriculava, i com que era gratuït i encara em regalava un llibre, doncs vinga! Aquestes classes de català tenien la protecció de l'Església, altre cop Santa Anna, tot i que les classes no eren només per als alumnes de Santa Anna. Es feien els vespres, en un local de Santa Anna que donava al carrer, que ara ja no existeix i la gent s'hi apuntava. Tot i així, cal dir que s'hi apuntava poquíssima gent. Els organitzadors, un cop em van donar una xifra que és falsa..., jo recordo que al pobre senyor Clariana se li va fer un homenatge i discursos i un sopar multitudinari... Bé, si tota aquella gent que va anar al sopar, i van dir que era un home fabulós i extraordinari, hagués anat a les seves classes, hauria estat un èxit impressionant. Hi havia més gent dient que era bo, que no pas gent que hagués anat a les seves classes. Per què? Doncs, perquè en el fons en el fons, això del català, no s'ho creia ningú. A veure, que la llengua estava oprimida, i tant, això no ho negava ningú: no es podien fer classes en català, no es podia parlar en català en llocs públics, els cartells s'havien de fer en castellà, les propagandes s'havien de fer en castellà... però escolta, la mateixa matrícula baixíssima de les classes en català, tolerades, perquè la policia ho sabia però feia els ulls grossos ja que les classes estaven protegides per l'Església, que tothom sabia que es feien... Doncs mira, si tant la gent hagués tingut consciència de persecució, s'hauria apuntat en aquests cursos com bojos; a mi no em val l'excusa de «És que jo treballava...», jo entenc que a la ciutat hi havia 20.000 persones a qui els anava malament, però en quedaven 50.000 més... i què passa amb aquestes?, doncs que no hi havia consciència, la gent havia acceptat que eren els vençuts.

Llavors hi va haver una generació de gent, en la qual jo no entro, que van muntar aquesta revista que es diu *El Maresme* l'any 1969. És una revista, la primera que es fa, perquè llavors només hi havia un diari, que es deia *Mataró*, que era de la Falange i tot això, que estava íntegrament escrit en castellà. Llavors surt aquesta revista, però alerta perquè al principi era bilingüe, perquè els que la feien no estaven segurs del nivell de català de la gent, i perquè es pretenia arribar als barris. Més cap al final de la primera època, es va passar a fer gairebé tot en castellà, perquè aquesta revista la feien uns burgesos catalans juntament amb una gent més partidària dels sindicats, i aquests dels sindicats, van treure els burgesos i es van posar a fer un diari més d'esquerres i, per tant, molt més en castellà, i que al final, el fet que fos d'esquerres, va ser l'excusa que va trobar el Ministeri per tancar-lo.

M.M: Llavors, sap alguna anècdota en algun homenatge a personatges catalans?

M.C: Sí mira, n'hi ha una de molt bona sobre en Puig i Cadafalch, que com ja saps era arquitecte, i com a tal, era un personatge neutre, però també va ser polític, va ser president de la Mancomunitat de Catalunya després de Prat de la Riba. Llavors, el desembre de 1967, un grup de ciutadans se'n va anar a l'Ajuntament i li van dir a l'alcalde, que és clar, en Puig i Cadafalch era un fill il·lustre de Mataró

i que se li havia de fer un homenatge. L'alcalde va dir que sí, que molt bé, però que només com a arquitecte, mai com a polític. Van fer dues coses: a la carretera abans anomenada d'Argentona, li van posar «Calle del arquitecto Puig i Cadafalch», i al Carreró van posar una placa molt curiosa, que ara ja no hi és, però ho va ser pel simple fet que estava mig en blanc; hi deia, més o menys:

MATARÓ,
a l'il·lustre arquitecte
Josep Puig i Cadafalch, nascut el...

És a dir, era una placa enorme, per molt poca lletra i un espai en blanc. Aquest espai en blanc es va deixar perquè es tenia pensat que si mai s'acabava la Dictadura, s'acabaria d'omplir. L'altra cosa que jo recordo, és el monument a Pompeu Fabra, que ara està davant la Biblioteca Pompeu Fabra. Quan es va inaugurar es va situar entre el carrer Pompeu Fabra i el Puig i Cadafalch, perquè l'Ajuntament, que després de moltes súpriques per part de la població va cedir, va pensar de situar-lo a l'extraradi de la ciutat en comptes del centre. Però ara, aquest ha quedat just al centre geogràfic de la ciutat. A veure, llavors aquí a Mataró existia una entitat cultural-política que era el Film Ideal Club, on es feien sessions de cinefòrum i jo era de la junta. Nosaltres, tota la informació que fèiem, la fèiem en castellà, i un dia que jo vaig dir: «Escolteu-me una cosa, posats a ser il·legals, per què no fem la informació en català?», i no hi va haver ressò entre els meus companys. De totes maneres els actes es feien en català. Si la propaganda no es va arribar mai a fer en català, crec que va ser perquè llavors el català era considerat una cosa del petit burgès, no era quelcom d'esquerres... Hi va haver un moment en què el franquisme i l'esquerra, amb la qüestió idiomàtica, es van tocar.

M.M: Pel que fa al teatre, a part dels Pastorets, hi havia quelcom més en català?

M.C: Hi va haver un grup de teatre que es deia Xaloc, que va fer molta cosa, molta! Tenien la sala d'assaig i el teatre al Casal, al carrer de Bonaire. Va ser una gent que va néixer a la Sala Cabañes, i que arrel d'una obra que van voler representar que no agradava l'Església, se'n van anar al Casal. Hi havia en Maicas, en «Rodri»... aquests feien teatre en català, de totes maneres era teatre d'aficionats, el que no vol dir que no fessin alguna cosa que estigués bé. Van arribar a tenir molt de prestigi, hi havia gent de Barcelona que els venia a veure. Llavors, situat allà al mateix Casal, hi havia una cosa, molt important a Mataró, que va ser el Racó. L'any 1949 un senyor que es diu Terri, juntament amb una colla d'amics, decideixen fer unes tertúlies. En Terri, era un home amb moltes inquietuds; va anar a Barcelona, va anar al Liceu, al teatre, a tertúlies..., i llavors, és clar, ell comença a conèixer gent de Barcelona i pensa de fer unes tertúlies a Mataró obertes a tothom. I així ho va fer durant 29 anys, cada dissabte al vespre, a les golfes del Casal, al Racó. Allà, es reunia la gent, al voltant del foc amb el seu whisky i escoltava els tertuliers. Cal dir que en Terri va convidar i va fer passar pel Racó tota la intel·lectualitat catalana. El Racó va agafar molt prestigi i pels

coneguts era un honor venir-hi; total, en Terri els ho demanava per la cara i després amb prou feines els convidava a sopar uns peus de porc al «Blinco». Allà es va mantenir molt la catalanitat, era l'espai d'aquesta.

Llavors, això perquè es va poder fer? Doncs perquè resulta que l'edifici del Casal era de la mateixa propietat que l'edifici de la Clínica. Aquesta era una mútua i tenia un espai cultural que era al Casal. A la Clínica hi van fer una cooperativa, però en Franco també les va prohibir com a agrupacions d'obrers. Resulta doncs, que la cooperativa es va mantenir, però amb un militar a la presidència. A en Terri se li va ocórrer d'anar-li a preguntar al militar si els deixaria el local, i amb un home que el coneixia, el va anar a veure. El militar, mig traient-se'ls de sobre, els donà el permís. De totes maneres, a vegades la policia anava a les conferències i com que en aquestes es deien coses fortes ho denunciava. Però és clar, la denúncia arribava al militar que estava de president a la cooperativa de la Clínica i no els passava res. Així doncs, el Racó es va poder fer gràcies a això, i gràcies també a fer mil trampes, a anunciar un tertulier, i a l'hora de la veritat en venia un altre, coses així..., per això costa tant fer-ne la història. I això es va acabar el dia que els organitzadors se'n van cansar.

Història del Racó:

L'any 1949, en Terri va descobrir al Casal unes golfes fosques, plenes de pols i objectes vells. Va decidir en aquell moment, que seria el lloc idoni per a celebrar-hi tertúlies, de les quals ell seria l'organitzador. Volia crear unes tertúlies obertes a tothom, com aquelles a les quals sovintejava a Barcelona. Va demanar a la junta de l'Aliança el permís per a fer-hi les tertúlies, i no hi va haver cap problema. Després de netejar aquelles golfes amb l'ajuda del conserge, en Terri batejà el Racó amb el primer nom d'«El Recés» i hi penjà un dibuix fet pel dibuixant Manuel Cuyàs, que en passaria a ser el símbol: una torxa que, gràcies a la protecció d'un mur, el vent no podia apagar. El dissabte de Carnestoltes de 1949, es van inaugurar les tertúlies amb Lluís Gassó i Carbonell. En sortir de la tertúlia, el senyor Esteve Albert va anar a parlar amb en Terri, i li digué que tot estava molt bé, tot, menys el nom. Li va dir que sonava massa a cosa de missa i d'exercicis espirituals: «Digues-ne 'El Racó', home. S'adiu més amb les golfes». Terri deia que el Racó no hauria estat possible sense l'ajuda d'unes persones i d'una entitat. Aquestes persones varen ser:

- Josep Punsola: «fou el poeta amic que (...) em va empènyer a desembarassar les golfes del Casal i a omplir aquella mansarda dels continguts de cultura que a la ciutat li eren necessaris».

- Esteve Albert: va batejar les golfes amb el nom que donaria la volta a tot Catalunya.

- Joaquim Casas Busquets: era el delegat de Cultura de l'Aliança i sempre va ser un dels puntals més forts del Racó. El va encarrilar cap als camins de la legalitat i més d'un cop improvisà algun tema per tapar el buit d'algun conferenciant que havia fallat a última hora.

- Antoni Comas: mica en mica s'introduí en l'organització de les tertúlies. Era un dels connectors entre en Terri i alguns dels personatges més rellevants que van passar pel Racó.

- L'entitat va ser la clínica l'Aliança, amb el seu administrador Miquel Jornet al capdavant. Van deixar el local, si algun cop van faltar diners també els van cedir i van donar la cara en moments d'embolics policials. A més, mai no van interferir en el fet de portar uns o altres conferencians.

La mecànica que seguia en Terri per portar els conferencians a Mataró, era la següent: a mitja setmana els telefonava i quedaven d'acord; quan encara no hi havia cotxes a l'abast de tothom, quedaven el dissabte a les 8 en punt sota el rellotge de l'estació de França; venien cap a Mataró en vagonets de tercera; esperant l'hora del sopar, s'asseien en un bar de la Rambla i preni un cafè; a l'hora de sopar anaven al restaurant «El Blinco» i menjaven peus de porc, l'especialitat d'aquest (a part de ser el plat més barat); havent sopat anaven cap al Racó i allí es desenvolupava la conferència. Un cop arribava a la fi, en Terri, portava una estona el conferenciant a casa seva per acabar de fer-la petar; si aquest disposava de cotxe tornava sol cap al seu domicili, si no era així, en Terri l'acompanyava a l'Hotel Suís perquè hi fes nit i l'endemà l'anava a recollir i pagava la factura. El Racó no va pagar cap dels seus oradors, tret d'aquells que feien mala cara pel fet de no veure's recompensats econòmicament (cal dir que van ser pocs). El Racó va durar 29 anys i van passar per allí prop de 450 conferencians.

*FITXA:

Nom: Manuel Cuyàs Gibert

Edat: 48 anys

Entrevista al Sr. CARLES MAICAS

Mercè Marsal: Hola, bona tarda. Bé, com ja li vaig explicar, estic fent el treball de recerca, i tracta de la situació del català a Mataró durant el franquisme. M'han dit que vostè està i ha estat sempre molt vinculat al teatre. Doncs, a veure què me'n podria explicar...

Carles Maicas: Sí, a veure... El que passa, és que jo m'haig de basar en els meus inicis d'interès pel català. Això ve de quan jo tenia uns quinze anys, aleshores jo anava a l'Escola d'Arts i Oficis d'aquí de Mataró, i anava a aprendre cultura general, que se'n diu. Llavors jo vaig tenir la sort, la gran sort, de trobar-me amb un professor, que és desaparegut, que és en Jesús Illa. Aquest senyor era de la colla del poeta Punsola, de l'Enric Fitè, etc... Bé, doncs el vaig tenir de professor, i llavors estava totalment prohibit fer escola en català. Jo, en aquelles èpoques, quan tenia 15 anys, tenia aficions literàries i escrivia el català, però l'escrivia malament; llavors ell em va dir: «Per què no aprens català?, jo te'n puc ensenyar». I aprofitant això, a l'Escola d'Arts i Oficis, clandestinament, ens donava classes de català. I llavors, allà va ser quan vaig començar a familiaritzar-me amb la gramàtica catalana, la poesia, la literatura... Això era als anys 50, 1950, i és clar, et dona una base i et sensibiliza, no?... A part que en aquella època, doncs hi havia..., sempre hi ha un grup de resistència. Aleshores, en anar amb aquest ambient..., a més també vaig freqüentar de jovenet junt a en Jesús Illa, que era el professor però també l'educador,

la UEC. Allà també es respirava un aire de catalanisme i a partir d'aquí vaig començar a iniciar-me i interessar-me per la qüestió teatral. Als anys 50 ja es deixava fer teatre en català, amb mesura, però es deixava, ja havien donat el vist i plau; fins a l'any 1946, l'únic que es podia representar en català eren *Els Pastorets* perquè eren considerats de caire tradicional i popular. A Barcelona, ja van començar a fer representacions en català, però aquí, els grups amateurs, encara anaven amb la por de veure què els podia passar... I aleshores es programava teatre en castellà i de tant en tant es programava alguna obra en català. Per exemple, hi havia *Els contes* de Folch i Torres, que facilitaven una mica la cosa perquè eren considerats de caire folklòric. Llavors ja vaig començar en el teatre. Era un grup de la Unió de Cooperadors que es deia «Illa Comas», on es feia teatre bilingüe, mig en català mig en castellà. Jo em vaig iniciar allà, però era una companyia de gent gran i és clar, jove com era, necessitava un lloc on hi hagués jovent, i me'n vaig anar a Sala Cabañes. Hi havia dos grups: el de baix i el del pis de dalt, on hi havia la Saleta. Allí, s'hi feien uns *Pastorets* paral·lels als de baix i teatre. Llavors, els de baix ens passaven a actuar amb ells als qui creien que destacàvem una mica. Vam anar fent teatre, tot i que cal dir que mancava una formació, i vam representar des d'Alfonso Paso fins a comedietes de Centre Parroquial.

A partir de l'any 1969, vaig anar a classes de teatre a Barcelona a una escola que portaven Els Joglars, la Maria Aurèlia Campmany, en Muntanyès..., i hi anaven també tota la colla que ara són Els Comediants i els que estan al Teatre Lliure: Imma Colomer, Lluís Pasqual, Anna Lizaran... Allà vaig aprendre que existia un altre tipus de teatre, i que quan aquí a Mataró i a la resta de Catalunya, encara s'estava amb el cap cot degut al franquisme i es feia un tipus de teatre que estava d'acord amb el règim, a l'estranger s'estava representant teatre molt més compromès, innovador, més polític... Un teatre que ajudés a sensibilitzar el públic. Aleshores em vaig desvetllar i vaig començar a llegir tot el que s'estava publicant a l'Agrupació de Teatre a Barcelona, publicaven: Ionesco, Niebelmad, Aprech... Llavors, és clar, arribo a Sala Cabañes i dic: «Nois... això no..., jo el que vull muntar són altres coses...». Representàvem els clàssics catalans, bé, els que ara han quedat com a clàssics, com per exemple en Segarra, amb *La filla del carmesí*, que quan la vaig muntar hi va haver esgarrifances per part de la gent de Sala Cabañes, ja que consideraven que el llenguatge d'aquesta obra era vulgar i que no s'adeia amb aquell centre ja que era i és catòlic. De totes maneres es va representar, i vam seguir amb altres autors com Txekov, amb *Obres breus*, que era un rus de l'escola del naturalisme; com Salvador Espriu amb *Ronda de mort a Sinera* el 18 i el 29 de març de 1969; com Maria Aurèlia Campmany amb *Vent de Garbí i una mica de por* el 18 d'octubre de 1969... Amb aquesta última, dins la Sala hi va haver força merder i una gran revolució, i el grup de gent que l'havíem muntat, vam marxar. A partir d'aquí, vam muntar un grup de teatre independent, que era quan començava a haver-hi aquest tipus de moguda. Teníem una acció sempre en català, primer perquè creïem que era el moment, i segon perquè no teníem una companyia d'actors castellans. En fer-ho tot en català, es va haver de fer reciclatge d'actors, és a dir, vam fer classes de català...

Llavors, tota la gent que havíem marxat de Sala Cabañes i formàvem part del teatre independent, vàrem entrar al Casal i vam muntar el Xaloc, on vam representar,

entre d'altres, *La visita de la vella dama*, de F. Durrematt; un collage amb textos de Joan Brossa, Vilallonga, Miquel Martí i Pol, etc, que vam titular *Cues, ales i banyes*, *La Pau* d'Aristòfanes, *El duc Meu-meu*, *Es busca un home*, etc. El nom el vam triar democràticament; el vent de Xaloc és un vent de tamborinada, de revolta, i com que nosaltres estàvem en un moment de renovació, i si vols de revolució, doncs el teatre era una arma, vam triar aquest nom. A partir del grup Xaloc vam muntar una activitat paral·lela, i és que portàvem a Mataró, a actuar al Casal, grups que consideràvem importants i rellevants a l'època. Vam portar els Joglars, els Comediants, Dagoll Dagom, i altres grups de la resta de les autonomies i algun grup estranger. El que passava és que estàvem mig suplint el que ara és Patronat Municipal de Cultura. Pel que fa als *Pastorets*, hi vaig estar dels 15 als 25 anys fent de sant Josep, i vulguis que no et vas saturant i, a més, un va prenent altres camins polítics i busca altres sortides... *Els Pastorets* són una escola per a actors, i també Xaloc, d'on han sortit Jordi Bosch, Boris Ruiz, Joan Pera...

M.M: Amb tots aquests muntatges, vau tenir algun problema?

C.M: Sí, ens van prohibir. Quan vam fer el pas de Sala Cabañes a independents vam anar a assajar a un local, i estàvem representant una obra que va córrer per tots els Països Catalans, *Balades del camp i la fam*, d'en Xavier Fàbregas. Llavors anàvem a actuar a un poble, i abans de començar ens diuen que no podem representar l'obra perquè estem prohibits. Vam preguntar què passava, i ens van dir que se'ns havia posat una denúncia perquè no érem un grup de teatre, sinó una cèl·lula comunista, i que enlloc d'assajos fèiem reunions clandestines i bé, quan vam entrar al Casal, vam tenir el «paraigües». Una altra anècdota és que havíem programat una obra que havien de venir a fer Els Joglars, però va resultar que els van posar a la presó, i és clar, ens vàrem manifestar i vam fer escrits a favor de la llibertat d'expressió; a causa de tot això, vaig rebre una amenaça/comunicat de mort.

* FITXA:

Nom: Carles Maicas Vallès

Edat: 65 anys

Entrevista al Sr. JOSEP PUIG

Mercè Marsal: Hola, bon dia. Estic fent el treball de recerca i tracta de la situació del català durant el franquisme a Mataró. Què me'n podria explicar?

Josep Puig: A veure... jo faig l'ensenyament primari a partir de l'any 1957 i el batxillerat a partir del 1960 fins al 1966, després hi havia el PREU (que era el curs que es feia per anar a la universitat). L'ensenyament es feia tot en castellà, no només les matèries i els llibres eren en castellà, sinó que l'explicació dels professors també. Hi havia el que era l'escola pública-estatal i d'altres centres que eren privats-religiosos, i tots feien les classes en castellà. Malgrat tot, jo vaig estudiar al col·legi de Santa Anna i, com que la majoria dels escolapis eren

catalans, i es pot dir que més aviat catalanistes, parlaven català amb els alumnes al pati, als passadissos..., però les classes les feien en castellà. Això no passava a l'escola de Valldemia o als Salesians; en general, a les escoles religioses això no passava, ja que es creien molt més el fet franquista. A la vegada, els mitjans de comunicació també eren en castellà: ràdio, diaris, televisió, cine, etc. Mataró llavors era el Mataró entre rondes, no hi havia encara tot el que són avui les barriades i la majoria de la població era catalana, menys algunes persones que havien vingut cap allà el 1948, 1949 i 1950 de Múrcia (que com que eren pocs s'integraven fàcilment). A casa, al carrer, amb els veïns, els amics... es parlava el català normalment. Amb la gent que havia vingut de fora, sobretot del camp, i que venien a treballar majoritàriament a peonatge, hi parlaves castellà, ja que així t'hi entenies millor. També es parlava castellà amb la policia, amb els empleats de correus, vaja, amb els treballadors de les oficines públiques.

Després, un cop acabat el batxillerat i el PREU, cap allà als 18 anys, em vaig apuntar a un curs de gramàtica catalana de vint hores i que es feia al vespre, organitzat per l'Associació d'Antics Alumnes de Santa Anna i dirigit pel professor senyor Manuel Clariana. Hi vaig aprendre el català allà, abans havia llegit alguna cosa en català, algun conte, felicitacions de Nadal (a Santa Anna, quan escrivíem la felicitació de Nadal per als pares, ens preguntaven si la família era catalana o castellana per escriure la felicitació en un o altre idioma). Un cop vaig acabar aquest curs, el senyor Clariana em va engrescar perquè fes un curs de català per correspondència, un curs que servia per aconseguir, després d'examinar-se, el títol de professor de català. No hi havia un centre oficial que ho organitzés, ja que era una mica clandestí, i el curs es rebia a través de cartes que, és clar, no passaven cap mena de control. Es feia a través d'entitats de caire cultural i llavors hi havia uns professors, els quals un cop tu els enviaves els exercicis, te'ls corregien i te'ls tornaven a enviar. De fet, penso que si l'ordre públic hagués descobert aquests cursos, tampoc hagués passat res, ja que és diferent uns exercicis de gramàtica que escrits polítics que parlessin en contra del règim. Aquest títol el vaig aconseguir l'any 1971. Va coincidir que aquest mateix any, a Mataró, es va crear Òmnium Cultural, una entitat en defensa de la llengua i la cultura catalanes. Van començar a fer cursos i jo vaig anar-me a oferir per a ser professor de l'entitat. Vaig entrar un curs, que ja no només es feien les classes a la seu d'Òmnium, sinó que també es van començar a fer cursos als barris, ja que Mataró en aquells moments (1971) havia crescut força més; hi havia El Palau, Cerdanyola, Rocafonda... I Òmnium Cultural va organitzar cursos als barris. Jo, per exemple, en vaig fer un al barri del Palau, on venien unes 8 o 10 persones.

Pel que em deies fent referència a la retolació de les botigues, tota era en castellà. Abans de la guerra civil, n'hi havia que eren en català, però mai es va arribar al nivell actual, ja que l'experiència amb el català com a llengua oficial, junt, és clar, amb el castellà, era molt minsa, no hi havia una tradició de la utilització del català (hi havia hagut en Primo de Ribera que també havia prohibit el català). El que sí et puc dir, és que cap allà al 1939-1940 ja hi ha disposicions que prohibeixen el català. Per exemple, jo he vist un ban de l'alcalde de Mataró que prohibeix utilitzar el català dins l'Ajuntament. Llavors, és això, en llocs oficials com ajuntaments, oficines de sindicats, de l'administració... tothom parlava castellà,

tot i que suposo que entre ells, la gent deuria parlar en català, perquè costa molt adreçar-te a algú que coneixes de tota la vida en un idioma diferent del que sempre has utilitzat. Segur que si hi havia l'alcalde o el secretari de l'Ajuntament, llavors ja parlaven en castellà. De cara al públic s'havia de fer la comèdia.

* FITXA:

Nom: Josep Puig Pla

Edat: 50 anys

Entrevista al Sr. RAMON RAMIS

Mercè Marsal: Hola, bon dia. Estic fent el treball de recerca i tracta la situació del català durant el franquisme a Mataró. M'han dit que vostè em podria explicar coses sobre el Film Ideal Club...

Ramon Ramis: Bé, en l'època franquista, ens trobem amb una generació que no vam estudiar en català. Malgrat tot, a les cases si més no, es parlava la llengua pròpia del país, no com al País Basc, que gairebé s'ha perdut i molt poca gent l'aconseguirà. L'ensenyament, aleshores, es feia tot en castellà, i quan volies fer activitats culturals, com que hi havia un problema de censura molt seriós i molt rigorós, totes les instàncies i tot s'havia de fer en castellà, inclús programes o catàlegs; tot havia de ser en castellà, perquè sinó, no t'ho autoritzaven i ho segrestaven. Per tant, ens trobem amb una època en què nosaltres anàvem fent les coses en castellà, si bé tots els col·loquis del Cine Club els fèiem en català, ja que la gent que venia a les sessions estava acostumada a parlar català a casa seva i perquè els conferencians eren catalans, i per tant, era inevitable.

A partir d'un moment determinat, pels motius que sigui, perquè la censura va obrir una mica més la màniga, es comença a donar un pas, que és el de dir «Els fulletons que farem d'explicació de les pel·lícules o els catàlegs que surtin, també els farem en català». I així va ser. Això exigia un esforç considerable, primer de tot, exigia que nosaltres coneguéssim i sabéssim el català, ja que sinó es feia una quantitat de faltes d'ortografia impressionants, i més valia no fer-ho. Això va implicar que més o menys haguéssim d'anar coneixent el català. Aquest pas en principi va ser acceptat. Això va ser bastant avançada la dictadura, devien faltar uns cinc o sis anys per la mort de Franco. Aquest doncs, va ser un dels passos més importants. De totes maneres, com més feies aquestes coses, més vigilància hi havia i més et controlaven. Els que en aquells moments treballaven al cos de policia de Mataró, eren gairebé tots castellans, i alguns no coneixien el català i d'altres no l'entenien, per tant, vigilar-nos els era complicat i difícil.

Pensa que s'havia de demanar, per a cada sessió que es feia, amb temps més que suficient, permís al Govern Civil de Barcelona, aquest, naturalment sí que s'havia de fer en castellà. Allà hi havies d'explicar quina pel·lícula volies passar, de què tractava, quin conferenciant venia (havies de posar una mica el seu currículum), etc, etc. Naturalment que ens ho inventàvem, no pas l'argument de la pel·lícula perquè podien saber de què tractava, ja que havia passat censura.

Però el tema que tractaries, doncs sempre posaves temes més aviat no conflictius, encara que la pel·lícula s'ho pogués portar. Home, cal dir que tampoc eren tan despistats, la gent ara en té la idea que realment ho eren, i això no és cert; sabien perfectament què fèiem, qui venia i tal. El que passa és que també convenia que hi haguessin coses així, perquè de cara a fora, és a dir, de cara a l'estranger, donava la impressió que hi havia una certa llibertat. I molts cops també es plantejaven el següent: «A aquests llocs, qui hi va? Hi van quatre gats i, per tant, com que són quatre, no passa res». El que passa és que amb el Cine Club no va ser així, el cinema s'omplia.

M.M: Per què això, on es feia?

R.R: Mira, això es feia a diferents indrets; bàsicament al Foment, sobretot al vell, que era un cine molt antic, molt ple de fusta, tenia la llotja a dalt i tot això; tot i que llavors hi havia pel·lícules que allà no les podíem passar perquè les tenia un altre empresari, i no ens les volia donar, i vam haver d'anar a altres cinemes, com per exemple l'antic cinema Clavé, que ara ja no existeix; al Serra, que ara és un bingo allà a la Rambla; també havíem fet quelcom al Monumental; i també a la Riera, allà on ara hi ha el Zara, on abans hi havia hagut les galeries, doncs allò també havia estat un cinema, molt antic, molt vetust, tot de fusta, que es deia Modern. Pràcticament havíem fet sessions a tots els cinemes de Mataró. Depenia una mica de la pel·lícula i del lloc on podíem anar.

És clar, en venir molta gent, implica que ens vigilessin molt més. Per què venia molta gent? A veure, hi havia molts motius. Pensa que estem parlant d'ara fa quaranta anys, ha plogut força, i llavors no hi havia televisió, la gent tenia ganes de sortir, hi havia un sentiment antifranquista important, i per tant, als pocs llocs que es podien considerar de resistència o de fer coses que al règim no li agradessin, doncs la gent hi anava. A més, llavors a la gent li agradava molt anar al cinema. Llavors era una època en què els pares encara no deixaven sortir massa el jovent, i els feien tornar més o menys a les deu de la nit. En canvi, si deien que anaven al Film Ideal Club, els pares eren més permissius. En fi, hi havia un conjunt de coses, a més de l'interès pel que es feia, que ajudaven tot el moviment.

Com a anècdota, t'explicaré que a totes les sessions hi havia com a mínim un policia que anava de paisà i que normalment no sabies qui era, encara que el veies, perquè amb la cara que feia i el bigoti que portava, era inconfusible. Un dia, em tocava a mi presentar una pel·lícula, una pel·lícula txeca que es diu *La festa i els convidats*, que era d'un director molt interessant. Era una pel·lícula que d'una manera al·legòrica feia al·lusió a les dictadures. Abans de començar, em van venir a veure i es van donar a conèixer dos policies, i em van dir que ja sabien que jo presentava aquella pel·lícula, i em van demanar que anés amb compte perquè hi podien haver comparacions odioses, etc, etc. Jo els vaig dir que no patíssin, que intentaria «suslajar» el que pogués. Però sempre podien sorgir preguntes per part del públic. És clar, jo els vaig dir, a més a més, que aquella pel·lícula la passàvem perquè prèviament ja havia passat per la censura, sinó, no l'haguéssim pogut programar. En resum, els vaig dir que faria el que podria. Això és per assenyalar-te que estaven molt a l'aguait. A part, més d'una vegada el

president, que llavors era l'Antoni Segarra, era cridat a comissaria, i allà l'interrogaven sobre què fèiem i per què. Aquest món, no només passava al Cine Club; tot això succeïa a totes les associacions culturals de la ciutat. Hi ha el fet que després donessis el pas en català, que segons com, era mal vist; s'ha dit moltes vegades, i és veritat, que als qui venien aquí se'ls deia «xarnegos», però el que no s'ha recordat tant és que a nosaltres ens deien «perros catalanes» i ens deien «háblame en cristiano». Penso que cal recordar-ho, perquè sembla que hi havia un menyspreu vers els qui venien, però ells també ens menyspreaven a nosaltres. I així va anar passant el temps. El que passa és que hi ha entitats on potser no era tan complicat tirar endavant, com per exemple la música. El cinema sempre es prestava a comparacions i interpretacions que eren més molestes.

M.M: Per anunciar-ho, com ho feien?

R.R: Per fer-ne propaganda penjàvem uns cartells per la ciutat que fèiem nosaltres mateixos. Eren uns cartells molt simples ja que teníem pocs mitjans; normalment es triava una fotografia de la pel·lícula, i es posava una cosa molt senzilla com el dia, l'hora... Tot això es feia sense cap mena d'ajuda econòmica, s'anava tirant amb el que pagaven els socis. Cada temporada normalment l'acabàvem sense dèficit, però tampoc amb guanys, els quals tampoc buscàvem.

M.M: Bé, llavors anècdotes més de caire personal, de com va arribar a aprendre el català...

R.R: A casa sempre s'havia parlat el català, els meus pares coneixien el català, i sobretot el pare l'escrivia molt bé, ja que corresponia a una època en què l'ensenyament sí que es podia fer en català. A través d'ell i amb alguns esforços personals, comprant algun diccionari, va ser la manera com vaig aprendre el català (podríem dir escrit). Encara avui faig faltes, perquè és clar, mai és el mateix això que si has anat a l'escola i te l'han ensenyat. Penso i remarco que, avui dia, encara falta que s'escrigui el llibre on digui que els censors de l'època no eren tan despistats com ara ens fan creure. Ells ja sabien el que fèiem i jugaven una mica al joc d'anar deixant-nos fer. El que no sabien, ja que estava molt més amagat, és tot el tema de fulletons que feien els partits polítics amb els ciclostils. Si ho haguessin sabut, de bones a primeres els ho haguessin confiscat. A nivell cultural, feien una mica el que se'n diu «la puta i la Ramoneta».

M.M: Sap algun cas concret de canvis de cartells de botigues en començar el Franquisme?

R.R: A veure, això va ser obligat. Jo no recordo ara exactament a quina llei o reglament és degut, però quan va guanyar el que ells en deien «El Alzamiento Nacional», una de les coses que van sortir és que no hi podia haver res retolat en català, i per tant, si hi havia botigues, que n'hi havia, que estaven retolades en català, ho van haver de canviar, sinó es posaven multes, o inclús en els primers anys coses més grosses; pensa que van ser uns anys molt durs i complicats, jo en

diria «els anys de silenci». Hi va haver molta gent que va marxar i que no van tornar de seguida ja que tenien por de les represàlies, però era gent que en part s'ho podien permetre (no els tinc res en contra) perquè eren professors i tenien més possibilitats. I la gent que tenia feines més normals es va haver de quedar aquí o va haver de tornar ja que a l'estranger no trobava feina. Aquesta gent quan va tornar tenia la consigna de callar, guardar un cert silenci i treballar perquè ja sabien que eren vigilats. Cas concret d'una botiga no en recordo cap.

El primer que es va permetre de fer en català van ser coses de l'Església com el *Serra d'Or* o més tard el *Cavall Fort*, ja que partien de la base que l'Església havia donat suport al franquisme, i per tant, no li aniria en contra. El que passa és que no es va calcular que les generacions canvien, i l'Església va arribar a cedir espais per a fer reunions de tota mena. S'havia arribat a passar «El cuirassat Potemkin» a les esglésies; era una pel·lícula que exaltava la revolució russa, i per tant, era terrorífica.

M.M: Coneix altres «moviments» del moment a Mataró que servissin per anar mantenint viu el català?

R.R: Sí. Hi havia El Racó d'en Terri, un activista cultural important, que cada setmana allà al Casal, que encara existeix, feia una tertúlia per on van passar la majoria d'intel·lectuals de tot Catalunya i de fora de Catalunya. I naturalment es feien la majoria de xerrades en català. Era un fet més o menys permès, ja que allà sí que no hi anava gaire gent, de 40 a 100 persones. És un dels més significatius que hi va haver a Mataró. Va durar molts anys. I com això, home, altres coses que potser no han tingut tant de ressò, més de tipus amagat. Molta gent es reunia a cases d'amics per parlar de cultura.

A Catalunya i a Mataró concretament, hi havia l'avantatge que moltes vegades podies anar fins a Perpinyà, i això permetia veure i comprar coses que aquí eren prohibides, tant cinematogràficament com literàriament. Podies portar d'amagat els llibres cap aquí, entre els calçotets, si era petit com *El llibre Vermell de Mao*, o allà on fos, perquè normalment a la frontera hi havia un control on et registraven, i així seguies el nivell cultural de la resta del món. A veure, penso que malgrat la repressió, tampoc van ser unes etapes tan dures, jo per exemple no he estat mai a la presó, i aquí a Mataró, a no ser gent del partit comunista, no hi va haver cap gran màrtir.

* FITXA:

Nom: Ramon Ramis Avellí

Edat: 61 anys

Entrevista al Sr. JOSEP FRADERA

Mercè Marsal: Hola, bon dia. Com ja li vaig dir, estic fent el treball de recerca i tracta de la situació del català després de la guerra civil, aquí a Mataró. Me'n podria explicar alguna cosa?

Josep Fradera: Quan es va acabar la guerra, ja deus saber que la prohibició era absoluta. Les classes de català a Mataró organitzades, van començar a l'escola Pia de Santa Anna, a través d'un senyor que es diu Clariana. Eren classes nocturnes i es feien en un local que hi ha a la baixada de Santa Anna. Va ser el primer contacte que vam tenir amb la gramàtica catalana. Vaig entrar a l'Òmnium Cultural durant els últims anys del franquisme, quan ningú no en volia ser. Fins i tot, com que la gent de l'Òmnium érem amics, qui volia podia fer aportacions econòmiques; jo, per exemple, donava unes 45.000 pessetes a l'any. La guerra va ser un trauma per a tota la qüestió catalana, ja que no només no s'impartien classes, sinó que a tots els nivells el català estava prohibit. Mica en mica la dictadura va anar obrint pas, sobretot perquè veia que a la resta d'Europa els règims feixistes perdien força, i penso que també a causa de la pressió que es va anar fent des de diferents punts d'Espanya.

M.M: Aquí a Mataró, quins focus de pressió hi va haver?

J.F: Jo vaig estar en molts dels moviments que hi va haver, però sempre amb un paper podríem dir «secundari». Per exemple, el 1957 es va fundar el Film Ideal Club, on es passaven un seguit de pel·lícules que sempre eren en castellà, però després d'aquestes es feien uns col·loquis, que eren sempre en català. Després hi havia també la trobada setmanal del Racó, on es feien conferències seguides de col·loquis, també es feien en català, però molt sovint hi venia la policia a vigilar. A més a més, abans de fer la conferència s'havia de demanar el permís a la policia i ells ens preguntaven de què parlaríem; era un control bastant estricte, però que era burlat constantment. Vaig ser cofundador de l'Anxaneta, la primera escola pública que ensenyava en català. L'escola es va fundar el 1965, i en una de les reunions que fèiem, que no eren permeses, va venir la policia i vam sortir tots amb el DNI a la boca. També vaig ser col·laborador de la revista *El Maresme*, que sortia íntegrament en català.

M.M: Pel que fa referència a homenatges a personatges importats...

J.F: Els dos que més recordo, van ser el que es va fer a en Puig i Cadafalch aquí sobre al Carreró, on es va posar una placa commemorativa en català i que va cridar bastant l'atenció. L'any 1948 es va celebrar el Centenari de la inauguració del tren d'en Biada. Alguns actes es van fer en castellà, i tot el que es va editar era en castellà, però la majoria d'actes es van fer en català.

M.M: El fet aquest de botigues que abans de la guerra tinguessin el cartell en català, i que un cop van entrar els nacionals el canviessin, en sap algun cas concret?

J.F: Me'n recordo d'alguns casos, com per exemple, a un senyor que es deia Bonany i que tenia una botiga a la cantonada de la Riera amb el carrer d'en Pujol, doncs li volien fer canviar el cartell i que hi posés el cognom en castellà, és a dir, Buenaño. A can Miracle també van canviar el cartell, ja no pel cognom, sinó pel fet que hi deia «patisseria» en comptes de «pasteria». Tothom, pel fet d'evitar

problemes, va anar canviant el cartell dels comerços. Va ser força ridícul. També es van canviar les plaques dels carrers, per exemple a Roses, van canviar el carrer de San José pel de Queipo de Llano, i aquí a Mataró, el carrer que actualment es diu d'Argentona, durant la República es deia Francesc Macià, i un cop acabada la guerra li van canviar el nom. Tot el que era «vida exterior» havia de ser en castellà. Allà on no podien dir-te res per parlar en català, era a casa.

M.M: Llavors ja podríem parlar de la situació més personal respecte al català...

J.F: Jo vaig anar a l'escola fins que va començar la guerra. Anava a Santa Anna, i l'ensenyament bàsic era en castellà, però no hi havia cap problema per fer la classe de català i per parlar tranquil·lament en català. Un cop acabada la guerra, l'ensenyament en català i del català estava prohibit. Sempre dic que tot el que sé, ho he après fora de l'escola, ja que hi vaig anar molt pocs anys.

M.M: Vostè destacaria el paper de l'Església?

J.F: L'Església sempre s'ha posat al costat dels vencedors i acabada la guerra va adoptar un paper molt penós. Sobretot la jerarquia es posà molt al costat de Franco, ja que durant la guerra els republicans els van fer passar canutes. Més endavant, van anar sorgint capellans que estaven al costat de la democràcia i deixaven fer actes clandestins a les esglésies.

* FITXA:

Nom: Josep Fradera Soler

Edat: 75

Entrevista al Sr. ALBERT PERA

Mercè Marsal: Bona tarda. M'agradaria que em parlés de la situació del català durant el franquisme. Què me'n pot dir?

Albert Pera: Primerament dir-te que quan va començar la guerra, jo tenia set anys, i just abans que començés vaig fer la Comunió al Cor de Maria. És clar, vaig passar d'una situació religiosa a veure com cremaven i estellaven les imatges religioses a fora les cases. La gent, a causa de la por, donava les figures religioses que tenia a casa; recordo que la meua mare va donar les figures del pessebre, i va amagar, embolicades amb paper, sota terra, una imatge de la Verge del Roser i un Sant Crist. Es va passar la guerra amb molta gana i amb moltes privacions. Llavors jo vaig anar a l'acadèmia Balmes, que regentava la Consol Manté, tia de l'advocat aquest tan famós. Un dia, va venir a l'escola un militar carregat de medalles i va escriure a la pissarra «Viva Franco, arriba España», i aquest militar carregat de medalles no era altre que el germà de la Consol Manté, és a dir, el pare d'aquest advocat.

A mi, això de la religió em tirava força i em vaig apuntar a diferents

moviments. A la Congregació Mariana de Santa Maria hi tenia molt bons amics, un dels quals va ser l'Antoni Comas, a qui li dec la meva formació intel·lectual, ja que vam estar descobrint i compartint les troballes que feia cadascú pel seu costat, d'autors catalans que llavors estaven prohibits. Jo vaig veure aparèixer els primers llibres en català a les llibreries que, evidentment, eren ben poc compromesos políticament: eren poesies d'en Verdaguier, alguna novel·leta... Aquestes obres s'editaven a l'editorial Selecta, i en dèiem la col·lecció de la fulla, perquè a la portada hi havia una fulla de roure. Vaig veure també les primeres obres en català, una de les quals va ser *Terra Baixa*, una altra va ser *L'hostal de la glòria* de Josep M. de Sagarra. Per a fer aquestes representacions, venien companyies de Barcelona; per exemple, la de *Terra Baixa*, jo la vaig veure per en Jaume Borràs; l'obra *L'hostal de la glòria* la va representar la companyia Viladeví, que en aquell temps era molt famosa. La gent que formava aquestes companyies, encara eren aquí perquè no havien hagut de marxar a l'exili, ja que no eren significats políticament.

Bé, també recordo que amb l'Antoni Comas, amb qui sempre remenàvem totes aquestes coses, vam assistir a la inauguració i a la continuació de les conferències del Racó, que portaven en Terri i en Joaquim Casas. I cada dissabte, a les golfes de l'Iris, que en dèiem, allà al Casal Mutualista, hi feien venir personalitats assenyalades i moltes vegades d'un caire inequívocament català, cosa que feia que moltes vegades vingués la policia a vigilar, i no es pogués dir tot el que s'havia de dir, i es digués una altra cosa, i bé... Però com que moltes vegades aquests policies no sabien diferenciar el que era polític del que no ho era, «s'enviaven» missatges subliminals amb els quals la gent que estava al cas de per on anava la cosa, ja se n'adonava, però que potser la policia no entenia. Aquests, normalment venien d'incògnit, però ja els coneixíem.

M.M.: Destacaria algun dels personatges que van anar al Racó?

A.P.: Sí, i tant, tots van ser grans personatges. Hi va anar en Joan Triadú, que va venir a parlar-nos de la seva estada a Anglaterra com a lector de català a una universitat. Per tant, podíem comprovar que a les universitats importants d'Europa s'ensenyava el català com una de les llengües llatines. Del Racó, bàsicament vaig anar a les conferències d'escriptors i gent vinculada a la literatura, a les que hi anaven personatges amb missatges polítics també, però amb menys freqüència. A part, també recordo que amb l'Antoni Comas, quan ell ja era universitari, el primer any, i jo encara no ho era, vam fer una revista que es deia *Curial*. Parlava de literatura, poesia..., encara me'n recordo que al primer número, l'Antoni Comas hi va parlar d'en Salvador Espriu. Parlava també d'una antologia poètica universitària que havia sortit feia poc, i en aquesta revista, jo mateix hi tinc un escrit on comento aquesta antologia poètica. Aquesta revista, es feia en un multicopista i de seguida va ser descoberta i sancionada pel Govern Civil, i cosa molt curiosa, perquè ens van posar una multa, la quantitat de la qual no recordo, però sé que nosaltres no podíem pagar. Vam fer una estratagema per recollir diners per pagar aquesta multa, que va consistir en el següent: repartir uns fulls que fèiem pagar a 25 pessetes cadascun, on explicàvem un miracle que va fer sant Salvador d'Horta, frare que havia viscut a Santa Coloma de Farners i tenia una

vida molt santa i feia miracles. La gent anava allà on hi havia aquest home com si... I d'entre tota la gent, hi havia uns pares que li portaren una nena muda, i ell la va fer parlar. Però un cop van marxar, els pares es van quedar molt preocupats perquè la nena parlava en català i ells eren castellans. Llavors, van anar a queixar-se al frare: «Aquesta nena no l'entendem...», i els va dir: «No us preocupeu! Quan vosaltres travesseu la frontera de la parla castellana, la nena parlarà castellà». Transcriure aquest miracle, alhora que va servir per a pagar la multa, va ser també un al·legat a la llengua catalana.

M.M: I vostè, com va arribar a aprendre el català?

A.P: A veure, el català, com que havia llegit tant, perquè he estat un llegidor voraç des de la més tendra infància... A casa meva no hi havia llibres perquè el meu pare d'intel·lectual i tot això, res de res; però sempre m'acostava a les cases de familiars o coneguts on sabia que hi havia llibres i allà em feia un tip de llegir. Les meves ties per exemple (vaig ser el primer nebot d'una colla de tietes, que en néixer jo, encara eren solteres), van estar molt per mi, i em buscaven coses que m'agradessin, com per exemple la revista *Patufet* o *L'esquix*... Llavors també tenia el meu oncle Jesús Segura, que tenia molts llibres, i també me'ls deixava... En fi, la meva dèria, sempre era anar llegint. Per aprendre a escriure'l, vaig apuntar-me a uns cursos de l'Òmnium Cultural, cap allà els anys 70, per accedir al títol de professor de català, i per mi vaig pensar que no em costaria gens perquè havia llegit molt. Però un cop vaig ser-hi al mig, vaig veure que no era tan fàcil i que hi havia moltes coses que jo no les sabia i que llavors les vaig aprendre. Vam tenir com a professor en Frederic Larreula, que era de Barcelona, però que l'Òmnium va portar a comarques per a formar professors. Un cop vaig tenir el títol, no em vaig comformar, i me'n vaig anar a la Diputació, vaig passar un altre examen i després, també tinc un títol de professor de català de la universitat. I va ser llavors quan vaig començar a ensenyar el català, ja que hi havia molta gent, de diferents edats, que no s'havia trobat mai amb el català a l'escola.

M.M: Sap alguna anècdota d'algun cas de canvi de retolació?

A.P: Sí; una anècdota que potser no te l'explicarà ningú i que jo vaig veure. Poc temps després d'haver entrat els nacionals, a Sala Cabañes, al teatre nou que hi ha a la Riera, hi havia amb lletres de metall que sobresortien l'escrit de «Sala Cabanyes» amb NY; i jo recordo haver vist uns homes enfilats dalt d'una escala amb escarpes i martells treure la NY i posar-hi una Ñ. Però s'ha de considerar que potser el nom original al registre civil era amb Ñ, i que un excés de catalanisme havia transformat el nom.

M.M: Hi havia alguna impremta que vostè destacaria?

A.P: Sí. Hi havia la impremta Minerva, que va editar uns llibres en català, just a la postguerra, fent veure que eren editats d'abans de la guerra. Canviaven la data i llestos. A més, aquests llibres es podien tenir dins a casa, ja que en cap

moment els nacionals van intentar entrar dins la vida privada de les cases. De totes maneres, just acabada la guerra, a les llibreries no es trobaven aquests llibres. L'obertura va anar sent gradual, cada cop es trobaven més llibres en català a les llibreries, sobretot de caràcter folklòric.

M.M: Les plaques dels carrers van ser canviades immediatament, oi?

A.P: Sí. Alguns dels canvis van ser, per exemple, el canvi de carrer de Prat de la Riba per carrer de Primera Bandera de Falange de Catalunya; la Riera (el tram de dalt de tot), va ser substituït per Avenida del Tercio de Nuestra Señora de Montserrat (catalans que van anar a lluitar al costat d'en Franco). Llavors a tots els pobles hi havia l'Avenida del Generalísimo Franco, la de José Antonio, la de Calvo Sotelo...

M.M: Vostè es va sentir reprimit en algun moment pel que fa a l'ús del català?

A.P: Home, sí. Nosaltres sentíem molt que el català no tingués-ocupés el lloc que mereixia. Al batxillerat, havíem estudiat que la llengua catalana era una de les derivades del llatí, tant com el castellà, el francès o l'anglès. I això ho deien els llibres de text de començaments de l'any 42-43, en *La historia del lenguaje* de Díaz-Plaja; imagina't, llavors, que molts castellans deien que el català era un dialecte i en canvi al llibre de text hi deia això. Ara però, sembla que vulguin treure'ns l'idioma; mira com n'hi ha que treballen per dividir el valencià i el català, per veure si poden eliminar-lo. Doncs llavors, el fet que el català era un idioma que venia del llatí, valia, i ara sembla que no tingui la validesa que tenia llavors. A l'escola però, el fet de fer classes de català, no va venir fins als anys 70.

M.M: Tenia entès que a Santa Anna, alguns professors feien classes en català i de català...

A.P: No, no, ni a Santa Anna. Però ara que dius de Santa Anna, te n'explicaré una anècdota. Cap als anys 1941-1942-1943 teníem un «padre» que era el «padre» Marià Tura, i que era el director de l'internat. Un dia ens va agafar uns quants, als qui ens tenia més afinitat, diguéssim, i ens va portar a la seva habitació. Allí, hi tenia un armari amb llibres i, a sobre de tot, hi tenia una tetera i un porró, i en veu baixa ens va dir: «Són les banderes d'Anglaterra i Catalunya disfressades». Perquè aquest home, durant la guerra havia estat a Anglaterra i s'estimava molt la població i costums d'allí, i com que en aquella època el que triomfava a Europa era l'Alemanya nazi, els anglesos tampoc estaven gaire ben vistos. Per tant, la situació tant de l'anglès com del català, era ruïnosa. El primer que va ensenyar català a Santa Anna va ser el professor Clariana, però uns anys més tard i a la baixada de Santa Anna, amb els Antics Alumnes de Santa Anna.

* FITXA:

Nom: Albert Pera Segura

Edat: 71 anys

CRONOLOGIA DE FETS

- 1939 Ja es representen a la Sala Cabañes *Els Pastorets* en català.
- 1940 (aprox) Comença a sortir la revista *Museum*, feta des del Museu Comarcal.
- 1948 Celebració del Centenari del tren Mataró-Barcelona d'en Biada.
- 1949 El dissabte de Carnestoltes s'inauguren les tertúlies al Racó amb Lluís Gassó i Carbonell.
Surt *Curial*, butlletí redactat, entre altres, per Antoni Comas i Albert Pera.
- 1958 Es fa la primera sessió de cinema impulsada pel Film Ideal Club, es retransmet *Justícia Cumplida*.
- 1960-61 Homenatges a Carles Riba i a Jaume Vicens Vives al Museu Comarcal de Mataró. Organitza: Estudiants de Mataró.
- Anys 60 (principis) Els Antics Alumnes de Santa Anna organitzen, en unes aules a la baixada de Santa Anna, classes de català dirigides pel professor Manuel Clariana.
- 1963 Després de cinc anys en la il·legalitat, Film Ideal Club es constitueix com a entitat. Surt el primer número de *L'Olla*, revista feta per l'Acció Catòlica de Santa Maria.
- 1965 Fundació de l'Anxaneta.
- 1966 Fundació del GEM.
Llei de Premsa i Impremta o Llei Fraga (BOE, Ley 14/1966).
- 1967 Homenatge al núm. 39 del Carreró a Puig i Cadafalch. Organitza: Antics Alumnes de Santa Anna.
- 1968 Homenatge a Pompeu Fabra amb la col·locació d'un monument entre els carrers de Puig i Cadafalch i Pompeu Fabra. Organitza: Agrupació Científic-Excursionista.
- 1969 Surt el primer número del *Maresme*.
- Anys 60 *Bulletí de Joventuts Musicals*.
- Anys 60 (finals) Surt el primer número de la revista *Cingles*, feta per l'Agrupació Científic-Excursionista.
- 1970 Després de la representació de *Vent de Garbí i una mica de por* l'octubre de 1969, el grup d'actors que l'havien muntat marxen de Sala Cabañes i creen el grup de teatre Xaloc, que s'estableix al carrer de Bonaire, al Casal.
- 1970 (finals) Després de 40 números, *El Maresme* és clausurat pel Govern Civil.
- 1971 Es crea la delegació d'Òmnium Cultural a Mataró.
- 1978 Després de 29 anys, els organitzadors del Racó decideixen plegar.

Mercè Marsal Puig

NOTES

- 1.- JOSEP FOSSANA, «Violència i repressió en el franquisme, noves investigacions», *El Temps*, núm. 857 (any 2000), p. 37.
- 2.- ELOI AYMERICH, *Repressió i racionament a Argentona (1939-1945)*, arxiu particular de l'autor; redactat per a IES Alexandre Satorras (Argentona 1999-2000).
- 3.- MANUEL CLARIANA. Discurs elaborat per a un homenatge que li feren l'abril de 1982.